

आयुर्वेद उपशाखा

प्रा. दीपक ताटपुजे, सातारा.

पारंपारीक आयुर्वेद उपचार पध्दतीमध्ये स्वास्थरक्षण व रोगनाश करणे हे प्रायोजन आहे. रोगाचा समुळ नाश करण्यासाठी औषधी, अन्न व विहार यांचा शास्त्रोक्त उपयोग आवश्यक आहे. या तत्वावर ही निदान पध्दती कार्य करते. कायचिकित्सा, द्रवगुण शास्त्र, शरीर विज्ञान, संस्कृत-संहिता, स्त्रीरोग-प्रसुति शास्त्र, शल्य-शालाक्य विज्ञान आदी शाखा-उपशाखांमध्ये आयुर्वेद वैद्यक शास्त्राचा विकास झाला आहे.

आयुर्वेद औषधांची निर्मिती, रोगनिदानासाठी दवाखाने, रूग्णालये, औषधी वनस्पतींच्या निर्मितीसाठी शेती उद्योगांचे सहाय्य घेऊन स्वयंरोजगार निर्मिती करणे आदी संधी या क्षेत्राने उपलब्ध करून दिल्या आहेत. या उल्लेखित क्षेत्रांकडे आजही आवश्यक त्या प्रमाणात स्वयंरोजगार केंद्रित झाला नसल्याने या क्षेत्रात अत्यंत कमी स्पर्धा आहे. त्यामुळे व्यवसाय निर्मिती आणि वृद्धीसाठी या क्षेत्रास संपूर्ण संधी आहे.

वरील उल्लेखित उपशाखांप्रमाणेच अनेक आयुर्वेदीक उपवैद्यकीय शाखांचा ही विकास होत आहे. त्यामध्ये प्रामुख्याने आयुर्वेद अभ्यंग मर्दन (आयुर्वेद मसाजिस्ट) आयुर्वेद नर्सिंग, आयुर्वेद फार्मसी (औषध निर्माण), औषध वनस्पती साठवणे तंत्रज्ञान आदींचा समावे होतो.

आपल्या देशात तसेच महाराष्ट्रात 'बॅचरल ऑफ आयुर्वेद मेडिसिन अँड सर्जरी (BAMS) हा वैद्यकीय अभ्यासक्रम अनेक महाविद्यालयांमधून विद्यापीठांतर्गत चालवला जातो. इयत्ता १२ वी (पी.सी.बी.) आणि वैद्यकीय प्रवेश परिक्षा गुणवत्ता ही किमान शैक्षणिक पात्रता आवश्यक असणाऱ्या या पदवी अभ्यासक्रम व्यतिरिक्त आयुर्वेद उपवैद्यकीय शाखांचे अभ्यासक्रम मात्र अत्यंत मर्यादीत ठिकाणीच चालवले जातात. या उपवैद्यकीय शाखांमधील मनुष्यबळाची कमतरता भासत असूनही अद्यापही शिक्षण संधी मर्यादीतच आहेत.

आयुर्वेद फार्मसी (औषध-निर्माण) मध्ये औषधी वनस्पती, द्रव्ये ही कुटून, चाळून सुक्ष्म चुर्ण किंवा रसनिर्मिती, तेल निर्मिती करून वापरली जातात. त्यामुळेच भस्म, चुर्णे, गोळ्या, गुग्गुळ कल्प, लेप आसवारिष्ठ, सिध्द तेल व तुप, सिंधूर कल्प, काढे, अंगरस, अर्क, क्षार फाट-हिम, मलम पोटीस आदी प्रकारात तयार करण्यासाठी या उपशाखेचा विकास झाला आहे. परंपरागत आयुर्वेद औषध-निर्मितीचे खालील अभ्यासक्रम इन्स्टिट्यूट ऑफ आयुर्वेदिक फार्मासुटिकल सायन्सेस, गुजराथ आयुर्वेदीक विद्यापीठ, जामनगर, गुजराथ येथे चालवले जातात.

१. डिप्लोमा इन आयुर्वेद फार्मसी हा एक वर्षाचा पदव्युत्तर अभ्यासक्रम आहे.
२. बॅचरल ऑफ आयुर्वेद फार्मसी या चार वर्षांच्या अभ्यासक्रमासाठी इयत्ता १२ वी विज्ञान ही किमान शैक्षणिक पात्रता आवश्यक आहे.
३. डिप्लोमा इन आयुर्वेद फार्मसी या दोन वर्षांच्या अभ्यासक्रमासाठी इयत्ता १२ वी विज्ञान ही किमान शैक्षणिक पात्रता आवश्यक आहे.
४. 'पी.जी. डिप्लोमा इन आयुर्वेदिकेशन, कल्टिव्हेशन, स्टोअरेज अँड प्रिझर्वेशन ऑफ मेडिकल प्लान्ट्स' हा एक वर्षाचा पदविका अभ्यासक्रम आहे.
५. एम.एस.सी. मेडिकल प्लान्ट हा दोन वर्षांचा पदव्युत्तर अभ्यासक्रम बी.एस्सी. धारकांसाठी असून दोन वर्षे मुदतीचा आहे.

आयुर्वेद मर्दन शाखेमध्ये तेले, काढे, चुर्ण आदींद्वारे स्नायु मर्दन केले जाते. ही पध्दती प्रामुख्याने स्नायु शक्तीवर्धन, रक्ताभिसरण दोष नाहीसे करणे, चेतातंतू उत्तेजित करणे, स्थौल्य कमी करणे, त्वचा निरोगीकरणे करणे आदींसाठी वापरली जाते.

टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, गुलटेकडी, पुणे : या ठिकाणी “योग आयुर्वेद प्रारंभिक पदविका (डिप्लोमा)” हा अभ्यासक्रम इयत्ता १० वी किंवा इयत्ता १२ वी उत्तीर्ण ही किमान पात्रता आवश्यक आहे. तसेच या ठिकाणी “अभ्यंग मर्दन तंत्रज्ञ पदविका” (आयुर्वेद मसाजिस्ट) हा अभ्यासक्रम इयत्ता १२ वी उत्तीर्ण विद्यार्थ्यांसाठी चालवण्यात येतो.

‘आयुर्वेद नर्सिंग’ या उपशाखेत धूपन, स्वेदन, जखमा स्वच्छ करणे, शेक देणे, मसाज, कालानुसार योग्य अनुपानासह औषध योजना करणे, पोटीस लावणे, लेप लावणे आदी कार्ये केली जातात.

नॅशनल इन्स्टिट्यूट ऑफ आयुर्वेद, माधव-विलास पॅलेस, जयपुर (राजस्थान) येथे आयुर्वेदिक नर्सिंग कोर्स चालविण्यात येतो.

महाराष्ट्रातील सर्व विद्यापीठांतर्गत विविध शासकीय आणि अनुदानित महाविद्यालयांमधून तीन वर्ष मुदतीचे विशिष्ट विषयातील पदव्युत्तर पदवी अभ्यासक्रम “एम. डी. (आयुर्वेद)” चालवण्यात येतात.

आपले आणि आपल्या कुटुंबाच्या आरोग्य स्वास्थासाठी प्राचीन काळापासून आयुर्वेद वैद्यक शास्त्राचा उपयोग आपल्या देशात करण्यात येतो. काष्ठौषधी, धातु, वनौषधी आदींचा वापराबरोबर आधुनिक वैद्यकशास्त्र-निदान पध्दतींचा तसेच उपकरणे, शस्त्रक्रियेसाठी धारदार शस्त्र आदींचा वापर या वैद्यकशास्त्राच्या विकासाला पुरक ठरला आहे.